

ανάλυση και έπαρκής αξιολόγηση τών απόψεων του έργου. 'Αξίζει όμως να τονισθεί τό γεγονός ότι ο καθηγητής κ. Γ. Κωσταράς έχει έπιτύχει στό σύγγραμά του αυτό, έκτός τών άλλων, μία ίσορροπία πυκνότητας διανοημάτων και πλαστικότητας ύφους.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΜΠΙΡΟΥ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

R. Harré, *Varieties of Realism*, B. Blackwell, Oxford 1986, σ. 375.

Οί συζητήσεις πού άφοροϋν τόν προσδιορισμό τής φύσης και του χαρακτήρα τής έπιστημονικής γνώσης βρίσκονται στό επίκεντρο του προβληματισμού τής σύγχρονης φιλοσοφίας τής έπιστήμης. Καί όταν λέμε έπιστημονική γνώση, για τήν πλειοψηφία τών σύγχρονων έπιστημολόγων, έννοοϋμε τίς θετικές έπιστήμες και ειδικότερα τή φυσική, ή όποία θεωρείται ότι άποτελεί τό ύπόδειγμα τής «έγκυρης» γνώσης. 'Αλληλένδετα δεμένη μέ τήν προσπάθεια να προσδιορισθεί ο χαρακτήρας τής έπιστημονικής γνώσης είναι ή συζήτηση για τόν όρισμό θεμελιωδών έννοιών, όπως τής μεθόδου τής όρθολογικότητας, τής αλήθειας τής ύπαρξης του έξωτερικού κόσμου ως αντικειμένου τής γνώσης. Γιατί ή έπιστήμη αντιπροσωπεύει τό είδος εκείνο τής γνώσης πού προχωρεί στην άναζήτηση τής αλήθειας ή για άλλους τής πρόβλεψης και για άλλους τής εξήγησης τών φαινομένων, κάνοντας χρήση ενός βασικού εργαλείου πού όνομάζεται έπιστημονική μέθοδος. Χάρη στη χρήση τής μεθόδου αυτής προχωρεί στη δημιουργία ενός διαρκώς αυξανόμενου και συστηματικά όργανωμένου σώματος, τό όποιο συμβάλλει όλο και περισσότερο όχι μόνον στη δυνατότητα πρόβλεψης αλλά κυρίως κατανόησης τής έσωτερικής όρμης τών ποικίλων απόψεων και επιπέδων τής φυσικής πραγματικότητας. 'Η συνειδητοποίηση, λοιπόν, τής έπιτυχίας πού έχει σημειωθεί στό χώρο τών θετικών έπιστημών, ιδιαίτερα μάλιστα από τίς αρχές του αιώνα μας, έχει όδηγήσει άκόμη πιο έντονα στην πεποίθηση για τήν ποιοτική ύπεροχή τής έπιστημονικής μεθόδου πού συνοδεύεται από τήν πίστη για τόν όρθολογικό χαρακτήρα τής έπιστημονικής γνώσης καθώς και για τήν προοδευτική πορεία της μέσα στό χρόνο. Αυτή υπήρξε άλλωστε και ή κλασική αντίληψη για τήν ποιοτική άνωτερότητα τής έπιστήμης έναντι όλων τών άλλων πνευματικών δραστηριοτήτων του ανθρώπινου πνεύματος, όπως ή τεχνική, οι διάφορες μορφές τής τέχνης, ή θρησκεία, ή πολιτική, πού ύποστηρικτές της μπορούμε να βρούμε ήδη στην αρχαιότητα. Μέ ιδιαίτερη όμως έμφαση άρχισε να κάνει τήν εμφάνισή της μέ τήν επικράτηση τής Νευτωνικής φυσικής βρίσκοντας ύποστηρικτές στό θετικισμό, στο νεο-θετικισμό καθώς και σε σύγχρονους έπιστημολόγους όπως οι K. Popper και I. Lakatos, H. Putnam¹.

Παρόλα αυτά οι σκεπτικιστικές άνησυχίες δέν έπαψαν ποτέ να εκφράζονται. Στίς μέρες μας οι άμφισβητήσεις αυτές πήραν μία πιο συγκεκριμένη μορφή μέσα στό έργο έπιστημολόγων και ιστορικών τής έπιστήμης όπως οι T. Kuhn και P. Feyerabend. Μέ τά νέα δεδομένα στό χώρο τών μαθηματικών και τής φυσικής έπιστήμης, πού προέκυψαν ήδη στον 19ο αιώνα, όπως ή εμφάνιση τών μή-εϋκλείδειων γεωμετριών, και στη συνέχεια ή διατύπωση τής θεωρίας τής σχετικότητας και ή ανάπτυξη τής κβαντικής φυσικής στον 20ό αιώνα, δημιουργήθηκε μία άμφισβήτηση για τήν έγκυρότητα τών κανόνων του παραγωγικού συλλογισμού, για τήν καθολική ισχύ τών αξιωμάτων στό χώρο τών μαθηματικών και τής γεωμετρίας καθώς και για τό περιεχόμενο θεμελιωδών έννοιών, όπως τής αίτιότητας, του ντετερμινισμού, του χρόνου κ.ο.κ. Θα πρέπει να πούμε ότι οι άμφισβητήσεις αυτές στό χώρο τής έπιστημολογίας γεννήθη-

καν κυρίως σάν αντίδραση στις βασικές αρχές και στό πνεῦμα τοῦ Λογικοῦ Θετικισμοῦ. Μέ βασικό ὑλικό τους τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης ὅπως και κοινωνιολογικές ἐρμηνεῖες τῆς γνώσης, προσπάθησαν νά δείξουν ὅτι τά δεδομένα πού προκύπτουν ἀπό τήν ἱστορία τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν δέν μποροῦν νά στηρίξουν τήν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει μία ποιοτικά ἀνώτερη μέθοδος πού ἀποτελεῖ τό ἀποκλειστικό προνόμιο τῆς ἐπιστήμης γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας, και ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι μία και μοναδική γιά κάθε ἐπιστημονικό κλάδο. Γιατί ἡ ἐπιστημονική κοινότητα προβάλλει ἡ ἴδια ἓνα ἰδανικό τῆς ἐπιστήμης πού δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, ἀλλά στηρίζεται σέ ὀρισμένες ἀστήρικτες ὑποθέσεις πού ἀφοροῦν βασικές ἐννοιες, ὅπως εἶναι ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἀλήθειας, ὁ ρόλος τῆς ἐμπειρικῆς μαρτυρίας, ἡ ἀμεταβλητότητα τοῦ νοήματος τῶν ἐννοιῶν πού συνιστοῦν τό σῶμα τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν. Ἡ ἄποψη τῶν ἐπιστημόνων γιά τό χαρακτήρα τοῦ ἔργου τους ἀντιπροσωπεύει μία ἰδεολογία, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ κάποιους σκοπούς και κάποια συμφέροντα.

Ἄλληλένδετα δεμένη μέ τήν ἄποψη αὐτή εἶναι και ἡ ἀπόρριψη τῆς ἰδέας μιᾶς ἀπόλυτα θεμελιωμένης και ἔγκυρης ἐπιστημονικῆς γνώσης: Ἐφόσον δέν ὑπάρχει μία και μοναδική μεθοδολογία τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά οὔτε και μία μοναδική μέθοδος γιά κάθε ἐπιστημονική περιοχῆ, δέν εἶναι δυνατόν νά κατατάξουμε διαδοχικά τίς ἐπιστημονικές πεποιθήσεις σέ μία προοδευτική σειρά. Ἡ ἐπιστημονική ἀλλαγή και καινοτομία δέν εἶναι ἀπλῶς μία διαδοχική μεταβολή οὐσιαστικῶν πεποιθήσεων πού δημιουργοῦνται ἀπό τίς νέες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις. Ἡ ἀλλαγή τῶν θεωριῶν συμβαδίζει μέ τήν ἀλλαγή τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων, τῶν κανόνων τοῦ συλλογισμοῦ ἀλλά και τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν πού συνθέτουν τό σῶμα τῆς ἐπιστήμης. Συμβαδίζει ἀκόμη και μέ τήν ἀλλαγή τῶν κριτηρίων διάκρισης τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀπό τό μή-ἐπιστημονικό, τοῦ παρατηρήσιμου ἀπό τό μή-παρατηρήσιμο, τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἀπό τίς ψευδοθεωρίες. Ἡ σκεπτικιστική ἄλλωστε αὐτή στάση συνδέεται ἀναπόφευκτα μέ τήν ἐρμηνεία γιά τή φύση και τό χαρακτήρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας και τόν προσδιορισμό τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης: Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκει ἡ ἐπιστήμη εἶναι νά συλλάβει τήν ἀλήθεια, ὑπάρχει μία ἢ μήπως πολλές ἀλήθειες πού συνδέονται κάθε φορά μέ τή διατύπωση τῶν διαφόρων θεωριῶν; Και οἱ θεωρίες αὐτές ἀναφέρονται σέ κάποιον κόσμο (ἀντικειμένων, φαινομένων, διαδικασιῶν) πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὑποκείμενο;

Σχετικά μέ τά ἐρωτήματα αὐτά τά ὁποῖα ἤδη δέχθηκαν μία καθαρά ἀρνητική ἀπάντηση ἀπό τήν ἀϋλοκρατική θεωρία τοῦ Berkeley, τόν φαινομενισμό τοῦ Mach, και τόν συμβατισμό τοῦ Poincaré, ἀναπτύχθηκε ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 ἔντονα μία ἀρνητική τάση μέσα στό πλέγμα τῶν ἀμφισβητήσεων γιά τόν ὀρθολογικό χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης. Ἡ τάση αὐτή ὀδήγησε ἀναπόφευκτα σέ μία ἄρνηση τοῦ ρεαλιστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης και σέ μία *σχετικιστική* τοποθέτηση ὡς πρός τό θέμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, πού γεννήθηκε κυρίως ὡς ἀντίθεση στις ἀπόψεις τοῦ Λογικοῦ Θετικισμοῦ. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τόν σύγχρονο ἐπιστημολογικό *σχετικισμό* και *ἀντι-ρεαλισμό* δέν μποροῦμε νά μιλοῦμε γιά μία ἐξωτερική πραγματικότητα τήν ὁποία θά εἶχαμε ὡς σημείο ἀναφορᾶς γιά νά ἐρμηνεύσουμε τήν ἀλήθεια ἢ τήν πλάνη τῶν προτάσεων πού συνιστοῦν τό σῶμα τῆς ἐπιστήμης. Οἱ θεωρίες πού διατυπώνονται κάθε φορά δέν ἀποτελοῦν περιγραφή ἑνός ἀντικειμενικά ὑπάρχοντος κόσμου, ἀλλά ἀναφέρονται κάθε φορά σέ διαφορετικούς κόσμους. Ἄλλος εἶναι ὁ κόσμος στόν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ Νευτωνική φυσική και ἄλλος ὁ κόσμος τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας τοῦ Einstein³.

Ὡς ἀπάντηση στις προκλήσεις τοῦ σύγχρονου *σχετικισμοῦ* και *ἀντι-ρεαλισμοῦ* ἀναπτύσσεται σήμερα ὄλο και πῖο ἔντονα στό χώρο τῆς ἐπιστημολογίας ἓνα ρεῦμα πού σκοπό ἔχει νά ὑπερασπισθεῖ τόν ρεαλιστικό χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης. Τέτοιου εἶδους προσπάθειες συναντοῦμε στό ἔργο τῶν K. Popper, I. Lakatos, τῶν H. Putnam, R. Boyd ὅπως και τῶν Hanson⁴ και M.B. Hesse⁵. Στήν γραμμῆ πού ἀκολουθοῦν κυρίως οἱ τελευταῖοι θά μποροῦσε νά ἐντάξει κανεῖς τό ἔργο τοῦ R. Harré⁶ ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ ἤδη στά βιβλία του, *Theories and Things*⁷,

*Causal Powers*⁸, *The Principles of Scientific Thinking*⁹ και όπως παίρνει μιά ολοκληρωμένη και σφαιρική μορφή στο τελευταίο βιβλίο του που κυκλοφόρησε πρόσφατα με τόν τίτλο *Varieties of Realism*. Έκείνο που χαρακτηρίζει τό ρεαλιστικό αυτό ρεύμα είναι ή έμφαση που δίνει στα διάφορα στρώματα, ή επίπεδα που συνιστούν τό σώμα τής έπιστήμης, ή σαφής διάκριση μεταξύ προβλεπτικού και έρμηνευτικού χαρακτήρα τών έπιστημονικών θεωριών και ή σπουδαιότητα του ρόλου που παίζουν τά μοντέλα στην όλη συγκρότηση τής έπιστημονικής σκέψης. Αναπτύσσεται ακόμη έντονη κριτική στην αντίληψη του Λογικού Θετικισμού για τήν δομή τών έπιστημονικών θεωριών σύμφωνα με τό παραγωγικό μοντέλο, καθώς και για τή φορμαλιστική αντίληψη τής έπιστήμης.

Στίς σελίδες που ακολουθούν θά παρουσιάσουμε τή θεωρία τής αλήθειας του R. Harré, όπως αναπτύσσεται στο βιβλίο του, με τήν πεποίθηση ότι αποτελεί μία ουσιαστική και ρωμαλέα συμβολή στο πρόβλημα τής αλήθειας και του ρεαλισμού.

Τό βιβλίο, λοιπόν, του R. Harré, *Ποικιλίες Ρεαλισμού* έχει ως αντικείμενό του τή συζήτηση για τό χαρακτήρα τής έπιστημονικής γνώσης. Συζητάει τίς σχετικιστικές αντιρρήσεις για τήν αξιοπιστία τής έπιστημονικής γνώσης καθώς και τά επιχειρήματα του τύπου εκείνου του ρεαλισμού που στηρίζεται στην αρχή ότι οί έπιστημονικές προτάσεις είναι αληθείς ή ψευδείς (*truth realism*) δυνάμει του πώς είναι φτιαγμένος ο κόσμος ανεξάρτητα από τό υποκείμενο, για νά προτείνει στή συνέχεια μία δική του ουσιαστική λύση, τόν «*Αναφορικό ρεαλισμό*» (*referential realism*). Τό είδος αυτό του ρεαλισμού κατά κύριο λόγο στηρίζεται στή θεωρία του για τά τρία επίπεδα τής έπιστημονικής μεθοδολογίας, που αναφέρονται σε τρία διαφορετικά επίπεδα πραγματικότητας. Έτσι διακρίνει (1) *τήν έπιστήμη τών αντικειμένων τής καθημερινής έμπειρίας* (2) *τήν έπιστήμη τών αντικειμένων τής δυνατής έμπειρίας* και (3) *τήν έπιστήμη που επιχειρεί νά περιγράψει τά αντικείμενα πέρα από κάθε δυνατή έμπειρία*.

Στό Πρώτο Μέρος με τόν τίτλο, *Έντοπισμός του ρεαλισμού* (*Locating Realism*, σσ. 1-65), ο R. Harré διαγράφει κατ' αρχήν τήν δική του άποψη για τήν εικόνα τής έπιστήμης, ή όποια κατά κύριο λόγο στηρίζεται στην αντίθεσή του προς τίς διάφορες άμφισβητήσεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς από τούς σκεπτικιστές. Δύο είναι οί άπόψεις του οικοδομήματος τής έπιστημονικής γνώσης: *Η γνωσιολογική* και *ή ήθική*. *Η έπιστημονική κοινότητα* έχει νά παρουσιάσει ένα μοντέλο όρθολογικής συνεργασίας που τίθεται μέσα σε μία αυστηρή ήθική τάξη και που στο σύνολό του δέν έχει κάτι τό ανάλογο σε καμία άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. *Η ιδέα τής φιλοσοφικής μελέτης του ήθικού στοιχείου* που χαρακτηρίζει τήν έπιστημονική κοινότητα δέν είναι νέα, όπως τονίζει ο συγγραφέας. *Αλλά σπάνια έγινε αντιληπτό πόσο μεγάλη σημασία έχει νά τήν τοποθετήσουμε στο κέντρο τών ενδιαφερόντων μας*. Έκείνο που επιχειρεί νά δείξει λοιπόν είναι ότι τό ειδικό status τής έπιστήμης δέν στηρίζεται στο γεγονός ότι αποτελεί μία σίγουρη μέθοδο παραγωγής αληθειών, αλλά ότι είναι μιά κοινή πρακτική μιάς κοινωνίας όπου υπάρχει μία αυστηρή ήθική τάξη καθώς και ή άποδοχή ότι τά προϊόντα τής έπιστημονικής κοινότητας θά είναι αξιόπιστα.

Οί σκεπτικιστικές άμφισβητήσεις για τόν όρθολογικό χαρακτήρα τής έπιστήμης, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, άρχισαν ήδη από τή γέννηση τής έπιστήμης. Κύρια πηγή του σκεπτικισμού υπήρξε ή διαπίστωση ότι δύσκολα θά μπορούσαμε νά υποστηρίξουμε τήν ύπαρξη μιάς μοναδικής μεθόδου που θά μάς έπιτρέψει νά φθάσουμε στην αλήθεια και ταυτόχρονα νά άπορρίψουμε τήν πλάνη με άπόλυτη βεβαιότητα. Οί σύγχρονες όμως επιθέσεις που δέχθηκε ή έπιστήμη προέκυψαν κυρίως από τήν πεποίθηση ότι ένα μεγάλο μέρος τής σύγχρονης φιλοσοφίας θεμελιώθηκε πάνω σε έναν άστήρικτο *λογικό έσσηνσιαλισμό* (*Logical Essentialism*). Στή συνέχεια συνδέθηκε έσφαλμένα ο *έπιστημονικός ρεαλισμός*, ή άποψη δηλαδή ότι ή θεωρία αναφέρεται στον έξωτερικό κόσμο, με τόν *λογικό έσσηνσιαλισμό* και με τή φυσική άποδοχή του δόγματος ότι ή έπιστήμη είναι ταυτόσημη με τήν αναζήτηση τής αλήθειας. *Επιπλέον, ο λογικισμός* έχει συμβάλει στή διαμόρφωση τής άποψης ότι υπάρχει μία φιλοσοφία τής έπιστή-

μης τήν όποία φτάνει νά αναπτύξουμε άρκετά, γιά νά μπορέσει νά έρμηνεύσει όλες τίς άπόψεις τοῦ έργου τῆς έπιστημονικῆς κοινότητας. Οί άπόψεις αὐτές άποτελοῦν τά βασικά στοιχεῖα πού διακρίνουν τόν σύγχρονο *άντι-ρεαλισμό* άπό τίς παλιότερες μορφές *σκεπτικισμοῦ*. Έφόσον τά κριτήρια τῶν έπιστημονικῶν κοινοτήτων δέν εἶναι όρθολογικά, δηλαδή λογικά άκαταμάχητα, καί έφόσον ἡ αλήθεια δέν εἶναι έφικτή, τότε όποιαδήποτε τεχνική μπορεῖ νά γίνει άποδεκτή γιά νά προαχθεῖ ἡ άποδοχή μιᾶς έπιστημονικῆς θεωρίας καί νά άπορριφθοῦν άλλες άνταγωνιστικές.

Γιά νά μπορέσουμε νά κατανοήσουμε τήν άποψη αὐτή, προτείνει ό συγγραφέας, θά πρέπει νά τή δοῦμε κατά κύριο λόγο ώς αντίδραση σέ μία *άκραία μορφή ρεαλισμοῦ* πού στηρίχθηκε στήν «*άρχή τῆς δισθένειας*» (*principle of bivalence*), στήν άρχή δηλαδή ότι «οί πιό πολλές θεωρητικές προτάσεις τῆς έπιστήμης εἶναι αλήθεις ἢ έσφαλμένες δυνάμει τοῦ πῶς εἶναι φτιαγμένος ό κόσμος άνεξάρτητα άπό τό άν έμεῖς μέ τίς δυνατότητες πού έχουμε μπορούμε νά τόν γνωρίσουμε» (σελ. 4). Καταστρεπτικά άποτελέσματα γιά τήν άποψη αὐτή εἶχε ἡ προτεραιότητα πού δόθηκε στή *λογική δομή* ώς *έσωτερικῆς οὐσίας* τοῦ έπιστημονικοῦ σώματος. Ἐντίθετα, εκείνο πού αναλαμβάνει νά δείξει μέ ιδιαίτερα πειστικά έπιχειρήματα ό R. Harré εἶναι ότι τήν οὐσία τῶν γνωστικῶν διαδικασιῶν καί τῆς δομῆς άποτελοῦν «*σημαντικά δίκτυα*», «*νοηματικοί ιστοί*», πού συνέχονται άπό σειρές αναλογιῶν. Κεντρικό ρόλο στήν όλη δομή τῆς ανθρώπινης σκέψης παίζουν τά *μοντέλα*, οί *μεταφορές* καί *παρομοιώσεις* καί όχι ἡ τυπική έγκυρότητα τῶν έπιχειρημάτων.

Μέ βάση τίς έπιστημάνσεις αὐτές προχωρεῖ ό R. Harré σέ μία *άντικατάσταση* τοῦ εἶδους τοῦ ρεαλισμοῦ πού αναφέραμε παραπάνω, μέ ένα πρόγραμμα *μετριοπαθοῦς ρεαλισμοῦ*, πού έπιχειρεῖ νά θεμελιώσει μόνον πάνω στίς έξῆς δύο θέσεις: (1) ότι ἡ ύπαρξη προηγείται τῆς θεωρίας καί (2) παρά τό γεγονός ότι καμία όντολογία τῆς έπιστήμης δέν μπορεῖ νά εἶναι άπόλυτη, έντούτοις οί όντολογίες εἶναι πάντοτε λιγότερο *αναθεωρήσιμες* άπ' ό,τι τά συστήματα τῶν προτάσεων πού τίς συντροφεοῦν. Ἡ εἰκόνα τῆς έπιστήμης πού συνδέεται μέ τήν άποψη αὐτή καί πού έχει πολλά κοινά σημεῖα, θά πρέπει νά παρατηρήσουμε, μέ τίς βασικές άρχές τοῦ Πραγματισμοῦ κυρίως τοῦ Peirce, εἶναι ἡ έξῆς: ἡ έπιστήμη άποτελεῖ μία δραστηριότητα, εἶναι κάτι πού *κάνουν* οί άνθρωποι, δέν εἶναι *άπλῶς* ένα λογικά συνεκτικό σῶμα γνώσης, αλλά ένα *άθροισμα* άπό υλικές καί γνωστικές *ένέργειες*, πού προχωροῦν σύμφωνα μέ μία ἠθική τάξη, καί τῶν όποίων βασικό χαρακτηριστικό εἶναι ἡ *έμπιστοσύνη* πού ύπάρχει τόσο μεταξύ τῶν μελῶν τῆς έπιστημονικῆς κοινότητας όσο καί μεταξύ αὐτῆς τῆς κοινότητας καί τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ στρώματος μέ τό όποιο βρίσκεται σέ σχέση *άλληλοεξάρτησης*.

Στό Δεύτερο Μέρος μέ τόν τίτλο, *Ἐναφορά, έρευνα καί εὔρεση* (*Referring, Searching and Finding*, σσ. 97-124) αναπτύσσει ό R. Harré τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς θεωρίας του, τήν όποία όνομάζει «*Ἐναφορικό ρεαλισμό*». Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει κυρίως τόν «*Ἐναφορικό ρεαλισμό*» εἶναι τό γεγονός ότι στηρίζεται στά πράγματα καί ότι θεμελιώνεται πάνω σέ μία *υλική πρακτική*. Ἐφετηρία του, λοιπόν, δέν άποτελεῖ τό *έρώτημα* πού αναφέρεται στήν *αλήθεια* ἢ τό *ψεῦδος* τῶν προτάσεων μιᾶς θεωρίας αλλά στήν *ύπαρξη ἢ μή* τῶν πραγμάτων, ιδιοτήτων, διαδικασιῶν τοῦ εἶδους πού ένδιαφέρει κάθε φορά. Ἐκεῖνο πού προσπαθοῦν νά κάνουν οί έπιστήμονες στή συνέχεια εἶναι νά βροῦν, μέσα στά όρια τῶν δυνατοτήτων τους, *υποδείγματα* (*exemplars*). Ἡ μέθοδος αὐτή στηρίζεται στήν *ένέργεια τῆς έναφορᾶς* πού δέν μπορεῖ νά άναπτυχθεῖ μέ *όρους αλήθειας ἢ ψεύδους* τῆς περιγραφῆς. Εἶναι μία *άνθρώπινη «δεικτική»* (*deictic*) πρακτική μέ τήν όποία προσπαθοῦμε μέ κάθε διαθέσιμο μέσο νά τραβήξουμε τήν προσοχή κάποιου σέ μία *όντότητα* πού *άνήκει* στόν καθημερινό δημόσιο χῶρο. Ἡ *άποδοχή* τοῦ γεγονότος αὐτοῦ κάνει δυνατή μία ρεαλιστική *ανάγνωση* τῆς θεωρητικῆς έπιστήμης. Ἐπιτυχεῖς *ένέργειες έναφορᾶς* δίνουν τή δυνατότητα στήν έπιστημονική κοινότητα νά προχωρήσει σέ ένα *έρευνητικό πρόγραμμα* μέσα άπό τό όποιο θά *έπιχειρήσει* στή συνέχεια νά βρεῖ περισσότερα στοιχεῖα γιά τίς ιδιότητες τῶν *όντοτήτων* πού τήν *άπασχολοῦν*. Ὡστόσο ό

«Αναφορικός ρεαλισμός» δέν ισχυρίζεται μέ κανένα τρόπο ότι υπάρχουν αλάνθαστες υπαρκτικές προτάσεις. Είναι γνωσιολογικά μετριοπαθής. Τό μόνο πού ενδιαφέρεται νά δείξει είναι ότι ή *όντολογία* ενός επιστημονικού κλάδου είναι περισσότερο σταθερή από οποιαδήποτε άλλη ομάδα πεποιθήσεων. Καί ότι οί αναθεωρήσεις πού επιδέχονται οί υπαρκτικές προτάσεις κλιμακώνονται σέ μία ιεραρχική σειρά καθώς προχωρούμε από τίς κατηγορίες πρὸς τά είδη καί κατόπιν πρὸς τίς ατομικές περιπτώσεις. Ὁ ισχυρισμός λ.χ. ότι ἔχουμε ἐντοπίσει ἕνα «πράγμα» εἶναι πιο ἀνθεκτικός στήν ἀναίρεση ἀπό τόν ισχυρισμό ότι ἔχουμε ἐντοπίσει ἕνα σκύλο καί αὐτός μέ τή σειρά του πιο ἀνθεκτικός ἀπό τόν ισχυρισμό ότι ἔχουμε ἐντοπίσει τό σκύλο τοῦ φίλου μας κ.ο.κ.

Στό χῶρο βέβαια τῆς φυσικῆς ἡ ταύτιση τῶν εἰδῶν ἔχει θεμελιώδη σημασία. Εἶναι λ.χ. ἡ αἰτία τοῦ *Aids* κάποιος συγκεκριμένος ἴος; Εἶναι ἡ *Terra Australis* μία ἥπειρος; Κατά συνέπεια ἡ συζήτηση σχετικά μέ τίς ἐνέργειες ἀναφορᾶς πού παρέχουν τή βασική ὑποδομή τῆς επιστημονικῆς γνώσης θά πρέπει νά μπορεῖ νά ἀναλάβει καί τήν υπεράσπιση τῆς ὑπαρξης τῶν φυσικῶν εἰδῶν. Καί πάλι οἱ συζητήσεις τῶν ἀντιρεαλιστῶν βασίσθηκαν σέ μία πλάνη: στήν πλάνη ότι τά είδη εἶναι οὐσίες, οἱ οὐσίες εἶναι ἕνα εἶδος ἀπόλυτου, ἀπόλυτα ὁμως δέν υπάρχουν στό χῶρο τῆς φυσικῆς, ἄρα οὐσίες δέν υπάρχουν. Ἐάν ὁμως ἀπορρίψουμε τήν ἰδέα ότι οἱ οὐσίες πρέπει νά εἶναι κάτι τό ἀπόλυτο, τό ἐπιχείρημα καταρρέει. Ἀποψη τοῦ συγγραφέα, πού πιστεύουμε ότι θυμίζει σέ πολλά σημεία τή θεωρία τοῦ νοήματος τοῦ Peirce ὅπως διαγράφεται μέσα ἀπό τό πραγματιστικό ἀξίωμα¹⁰, εἶναι ότι τό «φυσικό εἶδος» εἶναι μία ἔννοια πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνο σ' ἕνα διπλό πλαίσιο, τῆς πρακτικῆς καί τῆς θεωρίας, διαφορετικά δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητό.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Τρίτου Μέρους, μέ τόν τίτλο *Ἡ Μεταφυσική τῆς Ἐμπειρίας (The Metaphysics of Experience, σσ. 145-177)* στηρίζεται στήν θεμελιώδη ἄποψη ότι ἡ υπεράσπιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ρεαλισμοῦ, θά πρέπει νά ξεκινήσει ἀπό μία ρεαλιστική θεωρία τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης. Συνεπῶς «δέν μπορούμε νά ἀποφύγουμε τήν ὑποχρέωση νά βουτήξουμε βαθειά μέσα στή Μεταφυσική τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας» (σ. 145). Σχετικά μέ τό θεμελιώδες ἐρώτημα, ἂν ἐκεῖνο πού ἀντιλαμβανόμαστε μέ τίς αἰσθήσεις εἶναι ὁ φυσικός κόσμος ἡ ἀπλῶς μία ἀναπαράστασή του, ὁ σκεπτικισμός τονίζει τίς περιορισμένες δυνατότητές μας νά συλλάβουμε τά πράγματα μέσα ἀπό τούς περιορισμούς τῶν αἰσθητηριακῶν μας ἀντιλήψεων στό χῶρο καί τό χρόνο. Ἐδῶ στηρίζεται στή συνέχεια ἡ ἀμφιβολία γιά τή δυνατότητά μας νά προσδιορίσουμε τήν ἀλήθεια ἢ τό ψεῦδος τῶν προτάσεων. Ἀντίθετα ὁ ρεαλισμός, ὅπως τονίζει ὁ συγγραφέας, ξεκινάει ἀπό τήν ἀποδοχή τῆς ἀναφορικότητας τῶν προτάσεών μας πρὸς κάτι ἄλλο ἀπό τήν κατάσταση τοῦ καθενός. Αὐτό τό κάτι ἄλλο θά πρέπει νά περιλαμβάνει μία «περιοχή δρώντων ὄντοτήτων», ἀνεξάρτητων μεταξύ τους ἀλλά καί μερικῶς γνωστῶν. Γιά τίς φυσικές ἐπιστῆμες αὐτό τό ἄλλο εἶναι ὁ φυσικός κόσμος, γιά τίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες αὐτό τό ἄλλο εἶναι κάτι πιο σύνθετο, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ὄχι μόνον μέσα σ' ἕνα φυσικό ἀλλά καί σ' ἕνα συμβολικό σύμπαν. Ὁ R. Harré ἐπιχειρεῖ νά ἀποδείξει ότι γιά τόν ρεαλισμό ἡ περιοχή τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, στήν ὁποία δίνει τό ὄνομα *1η Περιοχή (Realm 1)* εἶναι ἕνα μέρος τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί ὄχι ἀπλή ἀναπαράστασή του. Κάθε ἐνασχόληση, λοιπόν, μέ τή γένεση τῶν επιστημονικῶν δεδομένων θά πρέπει νά ἀρχίσει μέ τήν ψυχολογία τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης. Ἀλλά στή συνέχεια «ἡ ἀφαίρεση τῆς γνώσης ἀπό τήν αἰσθητηριακή ἐμπειρία συνεπάγεται τή χρήση ἐννοιολογικῶν πηγῶν πού μπαίνουν εἰς ἐνέργεια στίς γνωστικές λειτουργίες τῆς κατηγοροποίησης, χωρίς τίς ὁποῖες ἡ περιγραφή τῆς ἐμπειρίας θά ἦταν ἀδύνατη» (σ. 146). Ἐδῶ ὁμως συμβαίνει καί ἕνας παραπέρα μετασχηματισμός. Γι' αὐτό θά πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη μας τίς πρόσφατες ἀποδείξεις γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ πιστοποίηση τῶν δεδομένων ὡς μέρους τοῦ σώματος τῆς επιστημονικῆς γνώσης ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπό τίς «κοινωνικές διαπραγματεύσεις».

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὁ «Αναφορικός ρεαλισμός» τοῦ R. Harré στηρίζεται στή βασική

θέση ότι πολλές από τις «αναφορικές εκφράσεις» που συνιστούν το σώμα των επιστημονικών θεωριών έχουν αντικείμενα αναφορᾶς (*referents*) στον κόσμο που υπάρχει ανεξάρτητα από τις γνωστικές και πρακτικές δραστηριότητες του ανθρώπου. Έδω όμως υπάρχει ένα πρόβλημα: Όπως τονίζουν ιδιαίτερα οι σκεπτικοί, πολλά αντικείμενα αναφορᾶς των αναφορικών εκφράσεων, όπως λ.χ. «χημικό άτομο» «ύλιστική διαλεκτική» «γραμματικοί κανόνες» «ύπερ-ἐγώ» κ.ο.κ. δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τα βασικά κριτήρια για να στηριχθεί μία αναφορική σχέση. Η λύση που προτείνει ο R. Harré στο Τέταρτο Μέρος του βιβλίου, με τον τίτλο, *Επιστήμη για τήν Περιοχή τῆς Δυνατῆς Ἐμπειρίας* (*Science for the Realm of Possible Experience*, σσ. 191-222), συνιστᾶ τή θεωρία του των τριῶν Περιοχῶν τῆς επιστημονικῆς ἔρευνας που ἀναφέρονται ἀντίστοιχα καί σέ τρεῖς Περιοχές τῆς πραγματικότητας. Προτείνει, λοιπόν, τή διάκριση των ὑποτιθέμενων ἀντικειμένων ἀναφορᾶς οὐσιαστικῶν ὄρων τοῦ επιστημονικοῦ ἔργου σέ τρεῖς Περιοχές σέ σχέση πρός τίς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας: Ἡ 1η Περιοχή (Realm 1) εἶναι ὁ κόσμος τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, ὁ ὁποῖος γίνεται στή συνέχεια ἕνα σύνθετο πλέγμα αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων μέ θεωρητικές ἐπιδράσεις. Ἡ 2η Περιοχή (Realm 2) περιλαμβάνει τίς ὀντότητες ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες θά μπορούσαν νά εἶναι στή διάθεση τῆς ἀνθρώπινης αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης ἀφοῦ προηγουμένως ξεπερασθοῦν ὀρισμένες τεχνικές δυσκολίες. Τέλος οἱ «κάτοικοι» τῆς 3ης Περιοχῆς (Realm 3) βρίσκονται πέρα ἀπό κάθε δυνατή ἐμπειρία, ἀνήκουν δηλαδή στό χῶρο των προηγμένων μαθηματικῶν καί φυσικῶν θεωριῶν, ὅπως εἶναι ἡ εἰδική καί γενική θεωρία τῆς σχετικότητας τοῦ Einstein καί ἡ κβαντική θεωρία των πεδίων. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τίς σχέσεις καί τά ὄρια μεταξύ των τριῶν Περιοχῶν θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι δέν υπάρχουν σαφή καί ἀμετάθετα ὄρια μεταξύ τους καί ὅτι οἱ δύο πρῶτες εἶναι ὁμοιογενεῖς ἐνῶ ἡ τρίτη εἶναι ἑτερογενής. Ἡ μετατόπιση τῶν ὀρίων μεταξύ τους ἐξαρτᾶται ἀπό τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας των ὀργάνων. Ὅταν λ.χ. ἡ ἰδέα των μικρο-ὀργανισμῶν εἰσήχθηκε γιά πρώτη φορά στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα, τά ἀντικείμενα ἀναφορᾶς των θεωρητικῶν ὄρων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀνήκαν στή Δεύτερη Περιοχή, ἀλλά στή συνέχεια οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές ἐντάχθηκαν στήν Πρώτη. Ἦδη ὅμως ἀπό τότε εἶχε κανεῖς λόγους νά ἀναμένει τήν μετατόπιση αὐτή, ἐφόσον ἦταν ἤδη γνωστό ὅτι τό μικροσκόπιο προσφέρει δυνατότητες ὑπέρβασης τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τήν Τρίτη Περιοχή ὀρισμένες ἀπό τίς ὀντότητες που ἀνήκουν σ' αὐτή θά μπορούσαν σέ τελευταία ἀνάλυση νά θεωρηθοῦν ὅτι μέ τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης θά ἐντάσσονταν στή Δεύτερη. Οἱ ἰοί λ.χ. δέν μπορούν νά ἀναλυθοῦν μέ ὀπτικό μικροσκόπιο, μπόρεσαν ὅμως νά ἀναλυθοῦν μέ ἠλεκτρονικό χάρη σέ μία τεχνική που ἀναπτύχθηκε μέ βάση τήν ἀνακάλυψη τοῦ δυισμού κύματος σωματιδίου.

Γιά νά ἐρμηνεύσει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μπορούν νά προβλεφθοῦν σέ θεωρητικό ἐπίπεδο νέα εἶδη ὀντοτήτων καί νά σχεδιασθοῦν μέ ὀρθολογικό τρόπο προγράμματα γιά τήν εὐρεση ὑποδειγμάτων, ὁ R. Harré ἀναπτύσσει τή θεωρία του σχετικά μέ ἕνα εἶδος «γνωστικοῦ ἀντικειμένου» που εἶναι χαρακτηριστικό των θεωριῶν ἐκείνων που ἀφοροῦν ὀντότητες τῆς Δεύτερης Περιοχῆς. Οἱ «οἰκογένειες-θεωριῶν» (*theory-families*) που εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ τά «παραδείγματα» τοῦ T.S. Kuhn ἢ τόν «σκληρό πυρήνα» των ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ I. Lakatos, εἶναι οἱ φορεῖς τοῦ περιεχομένου διαδοχικῶν θεωριῶν. Ἡ δομή τους εἶναι ἡ δομή περιεχομένου (*content structure*) μιᾶς ὁμάδας θεωριῶν, που ἐνοποιοῦνται μέ τήν ἐνσωμάτωση μιᾶς κοινῆς μεταφυσικῆς, ἐνός κοινοῦ κατηγορικοῦ πλαισίου ἢ μιᾶς κοινῆς ὀντολογίας. Στήν καρδιά τῆς «οἰκογένειας-θεωριῶν» ὑπάρχει μία ὀντότητα που καλεῖται «ιδανικό γνωστικό ἀντικείμενο» (*ideal cognitive object*). Ἡ τακτική αὐτή ἀναζήτησης ὀντοτήτων ὡς τώρα μή παρατηρήσιμων, των ὁποῖων ἡ ὑπαρξη προτάθηκε μέσα ἀπό θεωρητικές συζητήσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Δεύτερης Περιοχῆς, ὀνομάζεται ἀπό τόν συγγραφέα «ρεαλισμός τακτικῆς» (*policy-realism*) καί στηρίζεται κυρίως στόν ἀναλογικό συλλογισμό καί στήν «εἰκονική» λειτουργία τῆς σκέψης κατά τό σχηματισμό θεωριῶν.

Ἐκεῖνο που ἐπισημαίνει κατ' ἀρχήν ὁ R. Harré στό Πέμπτο Μέρος μέ τόν τίτλο, *Επιστή-*

μη για την Περιοχή πέρα από κάθε εμπειρία (*Science for the Realm beyond Experience*, σσ. 237-281) είναι ότι ο ρεαλισμός παίρνει αναγκαστικά διαφορετική μορφή σε κάθε Περιοχή. Κατά συνέπεια ή έρμηνεία του τρόπου με τον οποίο είναι δυνατή ή ενέργεια αναφοράς σε κάθε Περιοχή είναι διαφορετική, όπως διαφορετικές είναι και οι μεθοδολογίες και οι μεταφυσικές αρχές που προσδιορίζουν το πρόγραμμα συλλογής γνώσης. Παρόλα αυτά υπάρχει μία ιεραρχία αλληλοεξάρτησης. Ο «ρεαλισμός τακτικής», κατάλληλος για την επιστήμη της Δεύτερης Περιοχής, εξαρτάται από την επιτυχή υπεράσπιση της αντιληπτικής ρεαλιστικής έρμηνείας της Πρώτης Περιοχής. Και η επιτυχία του υπερβατολογικού ρεαλισμού της επιστήμης της Τρίτης Περιοχής εξαρτάται από το κατά πόσο πειστικός υπήρξε ο «ρεαλισμός τακτικής» της Δεύτερης Περιοχής.

Όσον αφορά τα αντικείμενα αναφοράς της Τρίτης Περιοχής το βασικό τους χαρακτηριστικό είναι ότι βρίσκονται πέρα από κάθε δυνατή εμπειρία. Δεν μπορούν να είναι αντικείμενα ύλικής έρευνας: Ιστορικές μετατοπίσεις των ορίων μεταξύ της δεύτερης και τρίτης Περιοχής συμβαίνουν, όπως συνέβη λ.χ. με τη δυνατότητα παρατήρησης των ιών με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο, ή διάκριση όμως μεταξύ τους παραμένει πολύ ισχυρή. Ορισμένες τουλάχιστον από τις οντότητες της Τρίτης Περιοχής δεν ανήκουν σε οικείες μεταφυσικές κατηγορίες, ή σε οικεία φυσικά είδη. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι υπάρχουν μόνον οι οικείες φυσικές οντότητες. Η αντίληψη για την οντολογία της Τρίτης Περιοχής που αναπτύσσεται από τον συγγραφέα, βασίζεται στην *μαθηματική γνωσιολογία* και εξαρτάται τόσο από τη συνεχή χρήση των έννοιων της ουσίας όσο και από την αναβίωση μιας σκιώδους σωματιδιακής μεταφυσικής.

Όπως είδαμε ή υπεράσπιση του «Αναφορικού ρεαλισμού» ως εναλλακτικής λύσης έναντι του ρεαλισμού που στηρίζεται στην έννοια της αλήθειας στηρίχθηκε ιδιαίτερα στη δυνατότητα να μεταφράσουμε την υποθετική ενέργεια αναφοράς σε ύλική πρακτική εύρεσης των φυσικών ειδών στις οποίες αναφερόμαστε. Η γνωσιολογική ισχύς αυτής της πρακτικής εξαρτήθηκε από τη δυνατότητα δημιουργίας ενός φυσικού δεσμού μεταξύ του πειραματιστού και της οντότητας που τον ενδιαφέρει. Το επαγωγικό έπιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε για τη στήριξη του «ρεαλισμού τακτικής», του είδους δηλαδή του *αναφορικού ρεαλισμού*, ως ανάγνωσης της επιστημονικής πρακτικής της Δεύτερης Περιοχής, εξαρτήθηκε από τη δυνατότητα να γίνουν παρατηρήσιμες οντότητες που ανήκουν στην Περιοχή αυτή. Στηρίχθηκε ακόμη στην τεχνική της «εικονικής» λειτουργίας της σκέψης κατά τη δημιουργία θεωριών. Με μία πρώτη ματιά φαίνεται ότι ή έρμηνεία που πρόσφερε ο «Αναφορικός ρεαλισμός» για την επιστήμη που ασχολείται με οντότητες πέρα από κάθε δυνατή εμπειρία δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί. Η ιδέα σχετικά με τους περιορισμούς της *εικονικής* θεωρητικής σκέψης φαίνεται να αντανακλά ριζικές μεθοδολογικές διαφορές για τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται αυτή σχετικά με τη Δεύτερη και Τρίτη Περιοχή. Ένώ ή πρώτη θα πρέπει να δημιουργεί τις έννοιες με τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρούν μία έντονη όμοιότητα με τις οντότητες που ανήκουν στη Δεύτερη Περιοχή, ή δεύτερη θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μπορεί να κάνει χρήση όρισμένων *μαθηματικών δομών* που υπόκεινται μόνον στους περιορισμούς της λογικής. Αλλά, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, ή λογική δεν αποτελεί κάποιον γνωσιολογικό ή μεταφυσικό περιορισμό στην επιστημονική θεωρητική σκέψη. Έτσι ο R. Harré επιχειρεί να δείξει ότι υπάρχει μία μορφή αναλογικού συλλογισμού, ή οποία παρά το γεγονός ότι δεν είναι «εικονική», έχει μία δομή ανάλογη με αυτή στην οποία στηρίζεται ή ανάπτυξη της επιστήμης των «οικογενειών θεωριών». Επιχειρεί έτσι να προχωρήσει σε μία ρεαλιστική ανάγνωση όρισμένων θεωριών της Τρίτης Περιοχής. Το χαρακτηριστικό στο οποίο πιστεύει ότι μπορεί να στηρίξει την άποψή του αυτή είναι το πλέγμα των αλληλοσυνδεόμενων *μαθηματικών και μεταφυσικών* απόψεων της θεωρητικής σκέψης της Περιοχής αυτής, που ονομάζονται *συμμεταβλητότητα - συμμετρία - διατήρηση (covariance - symmetry - conservation)*. Με μία εξαιρετικά εξειδικευμένη αναφορά σε μαθηματικούς όρους και θεωρίες που συνδέονται

μέ τη θεωρία της σχετικότητας και την κβαντική θεωρία τῶν πεδίων επιχειρεῖ νά δείξει ὅτι κατά βάση ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο σχηματίζονται οἱ θεωρίες εἶναι οὐσιαστικά ὁμοιος καθώς μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ τή ζεύγη: Γιά τή θεωρητική σκέψη τῆς Δεύτερης Περιοχῆς ἔχουμε τό ζεύγος: <ἀναλογία πηγῆς: εἰκονικές θεωρητικές ἔννοιες> (*source analogue: iconic theoretical concepts*) ἐνῶ γιά τήν Τρίτη Περιοχή ἔχουμε: <συμμεταβλητότητα/συμμετρία: διατηρημένη ποσότητα> (*covariance/symmetry: conserved quantity*). Ὅπως οἱ οἰκεῖες θεωρητικές ἔννοιες τῆς θεωρητικῆς σκέψης τῆς Δεύτερης Περιοχῆς παρέχουν τή βάση γιά τήν ὑλική πρακτική τῆς ἀναζήτησης ὑποδειγμάτων, ἔτσι οἱ διατηρημένες ποσότητες τῆς ἐπιστήμης τῆς Τρίτης Περιοχῆς ὑπαινίσσονται τήν ὑπαρξη οὐσιῶν.

Τό ἔκτο καί τελευταῖο Μέρος μέ τόν τίτλο, *Ἡ θέση τῆς Λογικῆς στή Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης* (*The Place of Logic in the Philosophy of Science*, σσ. 317-344), κλείνει μέ μιά λεπτομερή καί συστηματική κριτική τοῦ Λογικισμοῦ. Ἦδη στό Τρίτο, Τέταρτο καί Πέμπτο μέρος ἀσκήθηκε κριτική μέ στόχο τό Λογικό Ἐσσενσιαλισμό καί ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ προτεραιότητα πού δόθηκε στή λογική δομή, ὡς ἐσωτερικῆς οὐσίας ὄλων τῶν ἀπόψεων τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου εἶχε καταστροφικά ἀποτελέσματα στή φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης. Ἡ λογική ἔχει βέβαια κάποια θέση στή δημιουργία τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, ἀλλά μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι κεντρικῆς σημασίας. Παρόλα αὐτά ἡ θέση πού ἔχει κερδίσει στά γραπτά τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐπιστήμης εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική, καί αὐτό χάρη στήν ἐπίδραση τοῦ λογικισμοῦ. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Russell φαίνεται πῶς πολλοί φιλόσοφοι θεώρησαν βέβαιο ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς ἔργο τῆς τήν ἀνακάλυψη καί κατάδειξη τῶν λογικῶν δομῶν τοῦ σώματος τῶν διαφόρων πεδίων ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Ἐάν ὁμως θεωρήσουμε τή λογική ὡς κύριο ὄργανο τῆς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης, θά πρέπει νά δεχθοῦμε πῶς ὑπάρχουν λογικές οὐσίες, κάτι πού σέ ὄλη τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιβλίου ἔθεσε ὁ συγγραφέας ὑπό ἔλεγχο. Ἀντίθετα, ἐκεῖνο πού επιχειρεῖ νά δείξει εἶναι ὅτι λογικές οὐσίες δέν ὑπάρχουν, οὔτε γιά τίς δραστηριότητες τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας, ὅπως εἶναι ἡ δημιουργία θεωριῶν ἢ ἡ ταξινόμηση, οὔτε γιά τίς πρακτικές ἀπόψεις τῆς δουλειᾶς τῆς. Ὁ Λογικισμός ἀντανაკλά μιά ἐξαιρετικά στενή ἀντίληψη γιά τό ἔργο τοῦ φιλοσόφου. Ἐάν ἐκεῖνο πού ἐπιδιώκουμε εἶναι ἡ κατάδειξη κοινῶν μορφῶν σέ μιά ποικιλία ἐπιστημονικῶν ἔργων, τότε εἶναι λάθος νά προσπαθήσουμε νά φέρουμε εἰς πέρας τό ἔργο αὐτό μέ ἀνεπαρκῆ ἐργαλεῖα. Ἀντί νά ἐπιμείνουμε στίς ἀναλυτικές ἔννοιες πού ἔχουμε στή διάθεσή μας, θά πρέπει νά εἶμαστε ἀνοιχτοί στή δυνατότητα υἱοθέτησης νέων τυπικῶν ἐργαλείων. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία νά δείξουμε, εἶναι ὅτι ἡ οὐσία τῶν ἀνθρώπινων γνωστικῶν διαδικασιῶν καί δομῶν εἶναι τά «σημαντικά δίκτυα», «τά πλέγματα νοημάτων» πού συνέχουν μιά σειρά ἀπό ἀναλογίες. Μποροῦμε νά ὑπερασπισθοῦμε τήν ὀρθολογικότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐγχειρήματος καί μέ τόν τρόπο αὐτό νά ξανακερδίσουμε τόν ἠθικό σεβασμό γι' αὐτό τό ἐγχείρημα ὡς ἕνα ἀμερόληπτο θεσμό γιά τή συγκέντρωση ἀξιόπιστης γνώσης, πού κινδυνεύει νά χάσει ἡ ἐπιστημονική κοινότητα, ἐάν ἐξετάσουμε τό πρόβλημα τῆς κατανόησης τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου χωρίς τήν ὑπόθεση τοῦ Λογικοῦ Ἐσσενσιαλισμοῦ. Ἡ ἄποψη τοῦ R. Harré εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστήμη δέν ἀποτελεῖ μόνον ἕνα γνωσιολογικό ἀλλά καί ἕνα ἠθικό ἐπίτευγμα. Ἡ ἐπιστημονική κοινότητα ἔχει κάθε λόγο νά διεκδικεῖ τή γνωστική ἀλλά καί τήν ἠθική ἀνωτερότητα σέ σχέση πρός ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινο θεσμό.

Τό βιβλίο αὐτό τοῦ R. Harré μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς οὐσιαστικότερες συμβολές στό πρόβλημα τοῦ ρεαλισμοῦ ὅπως τίθεται σήμερα. Ἡ μεστή κριτική ἀξιολόγηση τῶν σκεπτικιστικῶν, ἀντι-ρεαλιστικῶν καί ρεαλιστικῶν τάσεων καθώς καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τοῦ «Ἀναφορικοῦ ρεαλισμοῦ» πού προτείνει ὁ συγγραφέας, ἀποτελοῦν μιά πολύτιμη ξενάγηση στό χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας πού περνάει μέσα ἀπό τίς διόδους τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καί ἐνοιῶν μέ συγκεκριμένες ἀναφορές καί ἐξαιρετικά ἐξειδικευμένες ἀναλύσεις πού μαρτυροῦν τή βαθειά γνώση προηγμένων μαθηματικῶν καί φυσικῶν θεωριῶν, ὅπως ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας καί ἡ κβαντική θεωρία

τῶν πεδίων. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν R. Harré θεωρία τῶν ἐπιπέδων πραγματικότητας ἀλλὰ καὶ τριῶν ἀντίστοιχα ἐπιστημονικῶν μεθοδολογιῶν. Ἐκεῖνο ὅμως πού δίνει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴ θεωρία τοῦ «Ἀναφορικοῦ ρεαλισμοῦ» εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ἀλήθεια ὀρίζονται ὄχι μόνον μὲ ὄρους γνωσιολογικούς ἀλλὰ καὶ κοινωνικούς. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση ὀρίζεται ὡς ἓνα σῶμα πού ἔχει χαρακτηριστὰ ὀρθολογικό καὶ ὑπερέχει ποιοτικά ἐναντι ὄλων τῶν ἄλλων δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ἐντούτοις δὲν παραβλέπεται τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς ἐννοιες ἐντάσσονται σ' ἓνα διπλό πλαίσιο: *πρακτικῆς καὶ θεωρίας*. Πεποίθησή μας εἶναι ὅτι τὸ βιβλίο αὐτό τοῦ R. Harré ἐντάσσεται στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν βιβλίων πού ἀποτελοῦν σταθμὸ ἀλλὰ καὶ ἀφετηρία γιὰ νέες οὐσιαστικὲς καὶ γόνιμες συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ρεαλισμοῦ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικὰ K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Hutchinson) 1959, *Conjectures and Refutations* (Routledge and Kegan Paul) 1968, *Realism and the Aim of Science*, Vol. III of the *Postscript to the Logic of Scientific Discovery* (Hutchinson) 1983· I. Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programmes* (Cambridge Univ. Press), 1978, ed. J. Warrall and G. Currie· H. Putnam, *Mind, Language and Reality* (Cambridge Univ. Press) 1975, «What is 'Realism'?", *Proceedings of the Aristotelian Society*, (1976) σσ. 177-194, *Reason, Truth and History*, (Cambridge) 1981.
2. Βλ. σχετικὰ T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago Univ. Press) 1970 (2η ἔκδ.)· P. Feyerabend, *Against Method* (New Left Books) 1975.
3. T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, σ. 150.
4. N.R. Hanson, *Patterns of Discovery* (Cambridge Univ. Press) 1965 (1η ἔκδ. 1958).
5. M.B. Hesse, *Models and Analogies in Science* (Sheed and Ward) 1963, *The Structure of Scientific Inference* (Macmillan) 1974.
6. R. Bhaskar, *A Realist Theory of Science* (The Harvester Press) 1978 (1η ἔκδ. 1975), σ. 9.
7. R. Harré, *Theories and Things* (Sheed and Ward) 1961.
8. Ibid. *Causal Powers* (Blackwell) 1977.
9. Ibid. *Principles of Scientific Thinking* (Macmillan) 1970.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΦΕΝΔΟΝΗ-MENTZOY
ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Charalambos Apostolopoulos, *Phaedo Christianus. Studien zur Verbindung und Abwägung des Verhältnisses zwischen dem platonischen "Phaidon" und dem Dialog Gregors von Nyssa "Über die Seele und die Auferstehung"*. Peter Lang, Frankfurt a.M. - Bern - New York 1986, 416 σ.

Πρόκειται γιὰ τὴν διδακτορικὴν ἐργασία τοῦ κ. Χαράλαμπου Αποστολόπουλου, πού ἐκπονήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ καθηγητῆ Michael Theunissen καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης τὸ 1985. Τὸ θέμα τῆς ἐργασίας εἶναι ὁ φιλοσοφικὸς συσχετισμὸς τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Φαίδων* μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (335-394 μ.Χ.): *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, ὅπου παρέχεται ἓνας διάλογος τοῦ επισκόπου Γρηγορίου μὲ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μακρίνην σχετικὰ μὲ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

Ὁ δρ Αποστολόπουλος ἐπιγράφει τὸ βιβλίο τοῦ *Phaedo Christianus*. Τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ τίτλου εἶναι διττό: αφενὸς υπαινίσσεται ὅτι ὁ πλατωνικὸς *Φαίδων* ἔχει επανειλημμένα θεωρηθεῖ ὡς ἐμφορούμενος ἀπὸ θεμελιώδη χριστιανικά διδάγματα — θέμα πού ἀπασχολεῖ τὸν